

МОРФОЛОГІЯ РОМАНУ ВИХОВАННЯ: О. КОПИЛЕНКО «ДУЖЕ ДОБРЕ», «ДЕСЯТИКЛАСНИКИ»

Після багатолітнього вакууму, пов'язаного зі спрощеною інтерпретацією літератури для дітей та юнацтва, створеної у форматі соцреалістичного канону, у вітчизняному літературознавстві останніх десятиліть помітно підвищився інтерес до цієї проблеми. Наразі про суперечливу літературу в драматичному контексті тридцятих років, порівняно з попереднім періодом, пишуть значно більше. Цілковито різні за методологічними й тематичними критеріями, постколоніальні студії українських дослідників (С. Іванюка, В. Кизиловой, Р. Мовчан та ін.), сприяють продовженню полілогу з соцреалістичної проблематики, зокрема – щодо знакових феноменів сталінської літератури, які потребують зрівноваженого перегляду й оновленого витлумачення.

Мета статті – визначити загальні тенденції розвитку української літератури для дітей та юнацтва в 30-ті роки ХХ століття, на матеріалі дилогії Олександра Копиленка «Дуже добре» і «Десятикласники» охарактеризувати зміст і структуру роману виховання.

Художні твори для дітей і юнацтва, створені в Україні в 30-ті роки ХХ століття, є чи не найбільш ідеологічно заангажованим типом тексту, за допомогою якого радянські діти «входили» у світ нормативних цінностей будівників нового суспільства. Дитячі книжки періоду «соціалістичної реконструкції» – своєрідні культурні кореляти, дія яких обмежена втратою модерністських тенденцій та розвитком антигуманістичних радикальних ідей, що попередньо проходять апробацію в загальному – «дорослому» – середовищі. Тематичний діапазон літератури для дітей і юнацтва цього періоду, як і специфіка стилю, жанру дитячих творів, концепція адресата, проблематика, визначаються соціальним дискурсивним контекстом, зокрема умовами конструювання нової реальності та специфікою утвердження нових життєвих практик. Відповідно до вимог соціально-політичної кон'юнктури провідними темами у дитячій книжці є індустріалізація й колективізація, поетичне зображення самовідданої праці юних громадян радянської країни, прославлення героїки революції та громадянської війни, класова боротьба в усіх проявах тощо. Загалом, як писав у програмній статті «Оголошую себе за ударника і викликаю на соцзмагання» Олесь Донченко, «соціалістичне будівництво, реконструкція сільського господарства, участь дітей у боротьбі за промфінплан, оборона Соціалістичної Батьківщини в майбутній війні, політехнізація, природні багатства СРСР – ось теми для дитячого письменника» [3, 1].

Панівними стають мотиви патріотизму, соціалістичного гуманізму, дружби народів, заклики до готовності обороняти соціалістичну батьківщину від зовнішніх і внутрішніх ворогів. Дедалі активніше пропагується й розповсюджується ідея утвердження в літературі образу нового позитивного героя – радянського колективіста, матеріаліста, пролетарського інтернаціоналіста, «загартованого в сучасних класових боях, сміливого, готового до бою з класовим ворогом і силами природи» [4, 146], справжнього борця, відданого справі комуністичного будівництва, здатного на самопожертву в ім'я загальнонародних ідеалів. Такий персонаж завжди показаний у внутрішньому розвитку (від сентиментальності – до стійкості духу, від фальшивої романтичності – до твердості характеру й т. п.), духовному і громадянському становленні, у процесі свідомого формування характеру, зіткненнях і випробуваннях різними ситуаціями (часом екстремальними). Іншими словами, у художньому просторі твору перед читачем розгортається процес виховання сили волі юного супергероя (піонера, комсомольця), кристалізації його світоглядних позицій.

Репрезентативність творчої стратегії письменників виразно оприявнюється на рівні художнього моделювання дитячих характерів. Попри зображення різноманітних інтересів, поведінки дітей у різних періодах і в різних обставинах, автори акцентують на визначальній і спільній чи на для всіх позитивних персонажів рисі характеру – на високому рівні самосвідомості, активній життєвій позиції, відданості комуністичній ідеї. Герої такого типу завжди готові підкоритися зовнішній авторитетній інстанції – колективу

Однією з характерних рис у процесі зображення героя є гіперболізація його можливостей. Якщо в дитячій літературі 20-х років юні персонажі мріють про важливі суспільно корисні справи, то в 30-ті вони досягають успіху в підготовці до здійснення цих справ або ж реалізують свої мрії. Нові герої дитячих книжок – передові піонери й комсомольці – не лише навчаються, але й активні у громадському житті, наполегливі у спорті й підготовці до героїчних вчинків, до боротьби з численними «класовими недобитками» та «імперіалістичними хижачками». З молодечим завзяттям та ентузіазмом вони прагнуть (аналогічно до намагань позитивних героїв «дорослої» літератури) самоутвердження, романтики подвигу (на кшталт, здійснення «світової революції»),

рішучо долають будь-які перешкоди на шляху до омріяної мети. Героїчного характеру набуває як боротьба з індивідуальними вадами (жадібністю, ледарством, боягузством, хвалькуватістю), так і виконання надзвичайно важливих громадських справ (серед яких особливо актуальним є вміння виявити або навіть затримати ворога-шкідника, бандита-білогвардійця, диверсанта-шпигуна).

Відповідним чином оформлюючи маніфестовані державною владою інтенції, література для дітей та юнацтва переймає на себе частину функцій щодо створення відповідного психологічного та ідеологічного суспільного настрою. Рішучий наголос робиться на формуванні в дітей, підлітків і молоді готовності до боротьби за нові ідеали. Відтак, у книжках для дітей і юнацтва радянські письменники не просто зображають світ із його боротьбою, небезпеками, труднощами, але й указують місця можливих подвигів у повсякденному житті. Беручи за приклад життя і діяльності «активних творців майбутнього», автори пропонують дитячій та юнацькій аудиторії заздалегідь сформульовані соціальні, психологічні, морально-етичні взірці, визначають єдино «правильні» варіанти поведінки – у школі, в колективі, сім'ї, соціумі, у громадській діяльності.

Однією з домінантно репрезентативних ознак дитячої літератури цього періоду є виразний дидактизм, пролетарська риторика, неприховане моралізаторство, розлогі реляції навчально-виховного плану. Естетичний компонент у художніх творах для дітей і юнацтва виконує другорядну, допоміжну роль. Позиція героя літературного твору та позиція юного читача збігаються. І чим більше таких збігів, чим ближчим виявляється конкретний читач до концепції адресата твору, тим більшим бачився радянській критиці «естетичний ефект» (С. Іванюк) книжки для дитини.

Активно включаючись в розв'язання державно-політичних проблем, дитяча і юнацька література вдається до зображення дітей на тлі суспільних відносин. Яскравим прикладом створення образу молодої радянської людини, зорієнтованої на боротьбу як єдиний спосіб утвердження прекрасного майбутнього для цілого суспільства, є «шкільний» роман-дилогія Олександра Копиленка «Дуже добре» (1936 р.) і «Десятикласники» (1938 р.). («Десятикласники» фактично стали продовженням роману «Дуже добре». – О.Ф.). Докладно зупиняємося на цьому творі свідомо. Створений на замовлення адептів нового утопічного дискурсу твір українського письменника став корелятом епохи тридцятих років, культовим зразком офіційної масової культури (так само, як «Школа над морем» Олесея Донченка і «Дев'ятий «А» Григорія Мединського – повісті із заздалегідь визначеною ритуалізованою схемою та обов'язково оптимістичним фіналом), на яку покладалася суспільно важлива місія репрезентанта панівної ідеології, дієвого засобу політичної пропаганди.

У диології О. Копиленко детально й різноаспектно показав життя школи – як учнів, так і вчителів – другої половини 30-х років ХХ століття в нерозривному зв'язку з життям усієї країни, відтворив чимало прикметних подробиць тогочасного ідеологічно-зашореного життя. Паралельно до основної сюжетної лінії про обставини життя й навчання учнів, їх дозвілля, стосунки між учнями та вчителями у романах «Дуже добре» і «Десятикласники» розгортається ще одна важлива сюжетна лінія – сімейних взаємин (ставлення до дітей у сім'ї, мікроклімат у родині, конфлікти і розлучення батьків, взаємини між учителями, у тому числі інтимного плану), що впливають на формування характеру і світоглядних позицій школярів.

Семантика художнього тексту Копиленка ускладнена показом прихованого шкідництва у школі, боротьбою чесних педагогів з авторитарним директором-розтратником і вчителем-білогвардійцем, із міщанською ідеологією випадкових у школі людей, розповіддю про «переконування» мудрими наставниками-вчителями несвідомих батьків. Поряд із відтворенням ідеолого-політичної боротьби автор репрезентує зміст соціально-педагогічних новацій, пов'язаних із процесом навчання, виховання і соціалізації радянських дітей. Так чи інакше, сюжетно-композиційні колізії в епічному континуумі диології мотивовані в першу чергу реальним життям радянського суспільства та радянської школи 30-х років ХХ століття.

Стандартизовані графарети соцреалістичної естетики визначають у романах проблематику, конфлікт і ключові соціальні ролі персонажів. Якщо в романі «Дуже добре» авторські реляції зорієнтовані на проблему формування особистості школяра-підлітка в умовах колективістських взаємовідносин, то в «Десятикласниках» увага сфокусована на гартуванні характеру колишніх семикласників, на міжособистісних стосунках юнаків і дівчат, першому коханні молодих людей як важливій події цілеспрямованого процесу соціалізації-ініціації. Відтак, фабульно-сюжетний час обох творів вбирає події кількох років – від початку особистісного формування та виховання дітей перехідного віку до набуття досвіду, дорослішання, пізнання сили кохання і дружби, визначення десятикласниками своєї місії в житті.

Організація сюжету диології Олександра Копиленка, в основі якої – схема соціального, морального та психологічного формування особистості героя, набуття ним інтелектуального, емоційного та практичного досвіду, співучасть і допомога в процесі комуністичного виховання педагогів, опозиція позитивного і негативного персонажів, мотив ініціації, дидактизм фіналу,

дає підстави віднести «Дуже добре» і «Десятикласники» до жанрового різновиду роману виховання. Цей жанр займав одне з центральних місць в жанровій системі літератури соціалістичного реалізму, «демонструючи радянському читачеві, яким важливим є виховання нового типу особистості в умовах будівництва нового життя» [1]. Яскравим зразком роману виховання, наснаженого «соціально-етичною, соціально-педагогічною проблематикою», стали романи І. Микитенка «Ранок» (1933 р.), Л. Смілянського «Зустрічі» (1935 р.), автобіографічна трилогія Ю. Смолича «Дитинство» (1936 р.), «Наші тайни» 1937 р.) «Вісімнадцятилітні» (1938 р.), повість «Школа над морем» (1937 р.) О. Донченка, що репрезентували тему утвердження «нової соціалістичної моралі... молоді» [10, 97], «масового виховання й перевиховання людей» [9, 24], «формування нової душі в бурях і трудах віку» [9, 41].

У задуманому, за словами Копиленка, як твір про дітей, але для дорослих романі «Дуже добре» розвивається й вирішується ряд конфліктів, серед яких – конфлікт між кращими учнями та невстигаючими в навчанні, активістами та порушниками дисципліни, між учнями і вчителями. Вже традиційно для соціально й дидактично спрямованої дитячої літератури 30-х років минулого століття всі ці конфлікти мають виробничий характер, естетичні критерії в тексті набувають другорядної ролі.

Однією з характерних ознак діалогії є поліперсональність. Більшість персонажів є експресивними, імпульсивними натурами, які виразно передають специфіку підліткового і юнацького характеру. Групування героїв відбувається за принципом протиставлення, у тотальній опозиції і з однозначними оціночними характеристиками: кращі учні разом з улюбленими педагогами – з одного боку, з іншого – хулігани, недисципліновані школярі, підбурювані «ворожими елементами». Відповідальність і безкомпромісність, самопожертва на користь інших, колективу стає визначальною рисою характеру позитивних героїв. Топос прихованого ворога подається через конкретизовані типи вчителів-аферистів, міщан-притосуванців, провокаторів, шпигунів.

І в осмисленні шкільного життя, і в характеротворенні, зокрема у причинно-наслідковій обумовленості характерів соціальними обставинами прозаїк не надто приховує свої симпатії та антипатії. Уникнути одновимірності й дидактизму Копиленкові не вдається, письменник тяжіє до дидактизму, до винесення присуду «чужим» і поетизації «своїх». Відтак, проблема протистояння старого й нового, утвердження добра через боротьбу зі злом розв'язується у творі занадто просто, долання суперечностей відбувається раптово, без логічної аргументації та пояснень.

Одновимірність, спрощеність помітна у розв'язанні конфліктів, які завершуються в романі виправленням негативного. Так, скажімо, недисципліновані учні під впливом свідомого піонерського активу та вчителів, які реалізують передові радянські методи виховання, перевиховуються і стають повноправними членами колективу (Марко Бубир) або ж кудись щезають, щоб у кінці твору повернутися сповненими бажання підвигом спокутувати власні провини (Сашко Мостовий). Завідувача школи Платона Корокута, який нічого не тямить у педагогічній теорії, ненавидить дітей, привласнює зібрані на підручники гроші, знімають із посади партійні чиновники, а на чолі школи стає завпед комуніст Пилип Кужіль і приводить корінну перебудову роботи учительського колективу. Характерно й те, що цей персонаж у романі виступає не як учитель (хоч і викладає хімію), а як справедливий і строгий керівник («людина з міцним характером, настирлива людина, наполеглива»; «стриманий, невгамовний, вимогливий до себе» [7, 148]), мудрий наставник, який, відповідно до регламентованих норм соцреалістичної естетики, виступає лише у зв'язку з іншими образами, діє небагато, але його присутність відчутна, вплив вагомий протягом усіх сюжетних колізій.

Учитель географії Василь Петрович, син колишнього кубанського сотника, який присвоїв собі документи розстріляного ним червоногвардійця учителя Чернухи (У переробленому варіанті роману «Дуже добре» про контрреволюційне минуле Чернухи-Каші не йдеться. – О. Ф.), шкодить запровадженню нової системи навчання й виховання, а відчувши загрозу, безслідно зникає. Безвідповідального підлабузника-піонервожатого Славу Гутмана змінює чесна і принципова комсомолка Катя, яка «мала вдачу, цілком протилежну своєму попередникові... енергійно виконувала обіцянки і проводила в життя намічені плани» [7, 203]; «багато знала в галузі політики, суспільствознавства, фізкультури і завжди в курсі газетних новин... країни і всього світу», вітак, «швидко завоювала товариську симпатію у школярів» [7, 218]. Опікун Пещера, що збиткується з сироти Тамари Незабудь, виявляється недобитим білогвардійцем, якого незабаром арештовують слідчі органи.

За законами жанру роману виховання в художніх рефлексіях першої частини діалогії («Дуже добре») домінує тенденція до зображення життя героя-школяра у перманентній боротьбі зі складними випробуваннями, у процесі формування особистості, у світоглядному зростанні.

Чи не всі позитивні герої роману-дилогії, відповідно до офіційних ідеологічних установок, постають «лицарями духу, борцями за правду, революціонерами й мучениками ідеї» [2, 77], фантазерами, які не лише закохані у мрію, але й реалізують її на практиці. Раціоналізм у їхньому житті поєднується з активними проявами романтизму. Зіштовхуючись із суворою реальністю життя, Копиленкові герої (серед галереї дійових осіб виділяються Кіра Коваль, Вова Порада, Аркадій Троян, Руфа Гольдман, Віктор Мартинов, Тамара Незабудь) постають перед першими несподіваними життєвими іспитами, не такими вже й легкими, як-то могло видатися тогочасному читачеві, прагнуть самоутвердження в навчанні і праці, романтики подвигу в надзвичайних ситуаціях. У характерах школярів, виняткових і обдарованих, на перший план виступає чесність, відвертість, почуття обов'язку, товариствськість. Дружба між дітьми нової генерації передбачає вимогливість і принциповість стосовно один одного. Приміром, Кіра Коваль обурюється, коли хтось насміхається над однокласниками, стає на захист сироти Тамари Незабудь. Дівчина підтримує свого товариша Аркадія Трояна, якому загрожувало виключення з лав піонерів: «Ти, Аркаша, не турбуйся. Будемо всі разом. Ми ж друзі і не дамо тебе скривдити» [2, 75]. Свідомі учні безкомпромісні щодо ганебного вчинку однокласника Сашка, який кинув чорнильницю в нову вчительку: «Аркадій нахмури брови і заявив:

– Я брехати не вмю і не буду.

– Справжні більшовики повинні говорити правду. Коли мене питають, я скажу, – промовила Кіра, звертаючись до Сашка.

– Що? – відповіло зразу з десяток голосів.

– Те, що чули! Я говорю тільки правду і не стану приховувати хуліганів. Я брехати не вмю, – повторила Кіра... Аркадію, правильно я сказала?

– Цілком правильно, я зроблю те саме... – відповів Аркадій...» [7, 53].

Юні герої дилогії Копиленка свідомо «формуєть себе», готуються до протистояння ворогу, до найвищих випробувань в ім'я Вітчизни. Скажімо, Аркадій Троян наполегливо працює над проектом ракети, якою можна вразити «фашистські військові заводи» з величезної відстані, Вова Порада уперто трудиться над створенням електромобіля. Чи не всі позитивні герої – активні та діяльні, якими й мають бути «майбутні творці майбутньої історії», «покоління людей нового світу» [7, 138–139]. В індивідуально-авторській інтерпретації школярі позначені неабиякою енергійністю, дієвістю, наполегливістю, вони постійно працюють (і не тільки на уроках) та допомагають іншим. Піонери виконують громадські доручення – допомагають учителям виховувати учнів молодших класів, опікуються тваринами і птахами в зоологічному кабінеті школи, організують аеромодельний і драматичний гуртки, організують виставки та ін.

Підсумовуючи, звернемо увагу на те, що атрибутовані комуністичною владою на початку 1930-х років зміни до процесу навчання, виховання й соціологізації безпосередньо пов'язані зі створенням нової дитячої книжки, книговиданням, періодикою для дітей та юнацтва. Адепти революційної культури, як і тодішні авторитети радянської системи освіти, небезпідставно вважали дитячу літературу могутнім засобом виховання молодого покоління. І найперше тому, що література для дітей за своїм характером і парадигматикою виконує дидактичну мету, пропагує певний образ життя й думки. Відтак, на дитячу книжку як важливого елемента в системі радянської освіти покладалася суспільно важлива місія репрезентанта панівної ідеології, дієвого засобу політичної пропаганди. У форматі тотальної соціальної детермінації буття, ідеологічного тиску й політичного шантажу для українських письменників дитяча література «стала компромісним рішенням, своєрідною віддушиною, що давала можливість працювати, не поступаючись або майже не поступаючись своїми ідейно-естетичними принципами» [5, 53]. Іншими словами, цей жанр давав можливість порівняно вільного руху героя в літературному просторі.

Дилогія Олександра Копиленка «Дуже добре» і «Десятикласники» виразно репрезентує сюжетно-композиційну схему роману виховання, актуалізованого в українській літературі в 1930-ті роки. Домінантно-репрезентативними ознаками жанрового різновиду є історія психологічного та соціального становлення героїв (від підліткового періоду до фізичної зрілості та класової свідомості будівників нового соціуму), процес завершеної ініціації, оптимістичний фінал, тиражування образних формул з акцентованою семантикою опозиційності (свій / чужий, друг / ворог, позитивний / негативний), неприховане моралізаторство, дидактизм тощо.

Серед проблем, що їх Олександр Копиленко ставить у дилогії, адресованих юній аудиторії читачів, чільне місце посідають проблеми протистояння індивідуального й колективного, дружби та громадських обов'язків, кохання й сумління, міжособистісних стосунків, виховання соціально активної життєвої позиції та ряд інших. І конфлікт у цих творах – часто далеко недитячий, позаяк розгортається не тільки всередині дитячого колективу, а переноситься на взаємовідносини юного героя і світу, героя і складних обставин, героя і ворожого оточення.

Список використаних джерел

1. Болдырева Е. М. От «Педагогической поэмы» к «педагогической идиллии» / Е. М. Болдырева // Электронный ресурс. – Режим доступа : http://vestnik.yspu.org/releases/novye_Issledovaniy/14_9/
2. Горький М. О детской литературе, детском и юношеском чтении: Избранное / М. Горький ; [Сост., вступ. ст. и коммент. Н. Б. Борисовой] / [4-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Дет. лит., 1989. – 222 с.
3. Донченко О. Оголошую себе за ударника і викликаю на соцзмагання / Олесь Донченко // Літературна газета. – 1931. – 10 січня. – С. 1.
4. Затонський В. Завдання дитячої літератури на сучасному етапі соціалістичного будівництва (З доповіді на Всеукраїнській партнаradі в справах дитячої літератури 26 квітня 1934 р.) / В. Затонський // Українська дитяча література: Хрестоматія критичних матеріалів ; [Упорядн. : Ф. Х. Гурвич, В. С. Савченко]. – К. : Вища шк., 1969. – С. 143–146.
5. Іванюк С. С. АДРЕСАТ – МАЙБУТНЄ. Герой і концепція адресата української радянської прози для дітей (1917–1941) / С. С. Іванюк. – К. : Наук. думка, 1990. – 128 с.
6. Кизилова В. В. Художня специфіка української прози для дітей та юнацтва другої половини ХХ століття : монографія / В. В. Кизилова. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – 400 с.
7. Копиленко О. Дуже добре. Десятикласники. Романи / Олександр Копиленко. – К. : Харківська книжкова фабрика ім. Фрунзе, 1969. – 402 с.
8. Мовчан Р. Література для дітей та юнацтва в системі історії української літератури ХХ століття (з виступу на Міжнародному симпозиумі «Література. Діти. Час») / Раїса Мовчан // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2010. – № 10. – С. 77–84.
9. Новиченко Л. М. Український радянський роман: стислий нарис історії жанру / Л. М. Новиченко. – К. : Наук. думка, 1976. – 130 с.
10. Смульсон Л. Образи і схеми: про успіхи і хибі роману «Десятикласники» / Л. Смульсон // Літературна критика. – 1939. – № 4. – С. 98–109.

Анотація. У статті визначено загальні тенденції розвитку української літератури для дітей та юнацтва в 30-ті роки ХХ століття, на матеріалі дилогії О. Копиленка «Дуже добре» і «Десятикласники» охарактеризовано зміст і структуру роману виховання.

Ключові слова: жанр, роман виховання, дилогія, сюжет, проблема, герой.

Summary. Artistic works for children and youth, which were created in Ukraine in the 30-ies. of XX century, are the most ideologically biased type of the text by which Soviet children «included» in the world of normative values of builders of a new society. Children's books of «socialist reconstruction» period are the peculiar cultural correlates, their action is limited to the loss of modernist trends and the development of radical anti-humanist ideas that are pre-tested in general – «adult» – environment.

A striking example of creating an image of a young Soviet man, who is oriented to struggle as the only way of strengthening the beautiful future for the whole society is «school» novel-dilogy by O. Kopylenko «Very good» and «Pupils of the tenth form». The novel, which was created to order of the adherents of new utopian discourse, has become the correlate of era, cult classic example of official mass culture, at which the socially important mission of a representator of dominant ideology, an effective means of political propaganda, was relied important.

Dilogy clearly represents plot-compositional scheme of novel of education, updated in the Ukrainian literature in the 1930s. Dominant and representative sign of a genre variety is a history of psychological and social formation of heroes (from adolescence to physical maturity and class consciousness of builders of a new society), the process of completed initiation, optimistic ending, copying figurative formulas with accentuated semantics of opposition, undisguised moralizing, didacticism. Standardized stencils of socialist-realist aesthetics in the novel are defining the problematic, conflict and the key social roles of the characters. Among the problems that the author defines in the dilogy, primary attention is attached the problems of confrontation between individual and collective, interpersonal relations, education of socially active life position and others. In these works is a non children's conflict, because it takes place not only in the children's team, but is transferred to the relationship between the young character and the world, the character and prevailing circumstances, the character and hostile environment.

Keywords: genre, novel of education, dilogy, plot, problem, character.

Отримано: 21.07.2015 р.